

DOI: [10.32702/2307-2105-2021.12.201](https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.12.201)

УДК 330.83

*В. М. Селезньова,
аспірант кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0002-4729-980X*

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ПОГЛЯДІВ НА СПОЖИВАННЯ: АНАЛІТИЧНА РЕТРОСПЕКЦІЯ

*V. Seleznova
Postgraduate student of the Department of Economic Theory, Macro- and Microeconomics,
Taras Shevchenko National University of Kyiv*

TRANSFORMATION OF ECONOMIC VISION FOR CONSUMPTION: AN ANALYTICAL RETROSPECTION

Стаття присвячена комплексному дослідженню ретроспекції наукових економічних поглядів на категорію споживання. Визначено основні концепції споживчої поведінки у відповідності до спадкоємності науково-дослідних програм в області споживання. Висвітлено історичний фон розвитку економічних поглядів на споживання, розкрито філософсько-методологічну специфіку та базовий інструментарій кожного етапу. Зафіксовано ускладнення предметної області та розширення дискурсу у сфері споживчої поведінки згідно з динамікою розвитку науки та суспільства. Запропоновано схематичну послідовність основних подій-драйверів, що прямо або опосередковано визначили напрям розвитку теорії споживання. Створено авторську періодизацію етапів розвитку теорії споживання на базі генезису та спадкоємності науково-дослідних програм і систематизації теоретико-методологічних концепцій в області споживчої поведінки. Окреслено множинність проєкцій розвитку теорії споживання в майбутньому.

The paper represents results of comprehensive analysis of the retrospection of economic views on the nature and mechanism of consumer decision-making. The historical conditions of the genesis and evolution of the consumption theory and the concept of consumer behaviour are analysed. The main milestones in the evolution of the consumption theory are identified. Distinctive characteristics of the methodology and conceptual framework of every stage of consumption theory development are substantiated. Core concepts of consumer's behaviour are considered and critically evaluated in historical sequence. The continuity of consumer behaviour concepts is related with the general logic of economic science's development and the shifts in research programs.

Decomposition of the history of European economic thought is carried out. Major turning points in the development of consumption theory are correlated with the key events in the economic history of the Western world. Original timeline of the evolution of consumption theory is suggested. The increasingly complex nature of consumer decision-making mechanism associated with a multidimensionality of human identity and tremendous number of factors that impact consumer choice is underlined. The concept of "prototheories" is proposed to describe groups of early

doctrines about consumption. Subsequent stages of development are named according to prioritizing microanalysis, macroeconomic methods or rapprochement of micro- and macro-foundations in consumer decision-making. The paper introduces the concept of "futurescopicity" of consumption theories to indicate their ramification as a result of the follow-up of interdisciplinary dialogue in the XXI century. Results of research provide foundation for further study of the motivational prerequisites for consumption and development of the research paradigm that best corresponds to the modern understanding of consumer behaviour. An accurate understanding of the all-doctrines' peculiarities from a retrospective of economic thought will help to determine a new paradigm for broad and fundamental study of consumer behaviour.

Ключові слова: *споживання; споживча поведінка; механізм прийняття рішень; науково-дослідна програма; декомпозиція історії; футуроскопічність.*

Key words: *consumption; consumer behavior; decision-making mechanism; research program; decomposition of history; futurescopicity.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасний етап розвитку соціально-економічних відносин характеризується докорінними трансформаціями, невідворотність яких пов'язана з дією наступних загальносвітових тенденцій: глобалізація господарського та культурного середовища, технологізація промисловості, перенасичення інформаційного простору, поява цифрового виміру реальності тощо. Ці та інші передумови закладають основу для сутнісних змін у спрямованості виробництва та технологічного розвитку, характері соціальних і трудових зв'язків, а також — у мотивації та механізмах споживання. Нинішня ринкова дійсність відрізняється зростаючою роллю споживчого сектора. Дедалі поглиблюється сегментація споживачів для влучнішого задоволення їхніх потреб, розробляються «кастомізовані» продукти, триває постійний пошук нових технологій і прийомів, що активізують споживачів на товарному ринку.

Водночас, не можна стверджувати, що розвиток формалізованих теоретичних уявлень про споживання встигає за динамікою та всеосяжністю змін у світі та економіці. Виникає об'єктивна потреба в переосмисленні підходів до вивчення відносин споживання та розробці нової концепції споживчої поведінки, яка б враховувала всю багаторозмірність людини та відповідала модальності нової епохи. У цьому зв'язку аналіз еволюції теорії та методології споживання, а також систематизація ретроспективних уявлень про споживання є необхідними для окреслення нових шляхів розвитку даної предметної області.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Чимало дослідників вдавалося до декомпозиції історії теоретичних поглядів на споживання. Серед основних праць переважно більшість становлять фрагментарні дослідження, сфокусовані на конкретному аспекті споживчої поведінки. В очевидній меншості — фундаментальні дослідження про парадигмальні зсуви в теорії споживання. М. Б'янчі зробила розгорнутий аналіз спадкоємності науково-дослідних програм в області споживання починаючи з австрійської школи [1]. У. Вітт пояснив еволюцію споживання модифікацією мотиваційних сил індивіда, спираючись у своєму дослідженні на висновки з психології та біології [2]. М. Мавріна здійснила періодизацію підходів до моделювання поведінки споживачів з погляду на регульованість ринкових відносин [3]. А. Горбачов дослідив розвиток соціологічних поглядів на категорію споживання в класичній і посткласичній інверсіях наукової раціональності [4]. Перегляд концептів, що відобразили трансформаційні процеси у суспільстві на межі ХХ-ХХІ століть і передбачили становлення сервісно-інформаційної економіки, представлено в працях А. Маслова [5, 6].

Однак, багатоаспектність наукової проблематики та динамічність її розвитку ускладнює охоплення і систематизацію всього пласту накопичених знань. Переважно науковці зосереджуються на аналізі вибіркового дослідницьких програм в області споживчої поведінки або розглядають лише окремі компоненти феномену споживання. Таким чином, на наш погляд в економічній літературі бракує повного, зрозумілого і добре структурованого представлення послідовності змін теоретико-методологічних підходів до дослідження споживання. Ясність ретроспективного уявлення про категорію споживання дозволить в подальшому виокремити дегенеративні дослідні програми та актуальні для сучасних умов концепції, а також наблизить теорію споживання до формування нової парадигми.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є комплексний ретроспективний аналіз теоретико-методологічних концепцій споживчої поведінки та обґрунтування спадкоємності науково-дослідних програм в області споживання.

Завдання дослідження обумовлені поставленою метою і націлені на: визначення основних віх розвитку економічних поглядів на категорію споживання та розкриття контекстуальних особливостей кожного з окреслених періодів; виявлення методологічних принципів та осмислення концептуальної наповненості кожного етапу розвитку теорії споживання; пропозиція авторської періодизації ключових етапів і

концептуальних підходів, що відображають ускладнення соціокультурної та економічної дійсності у сфері споживчих відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Вражаюча динамічність суспільних трансформацій, ускладнення соціально-економічної дійсності, посилення процесів глобалізації та інформатизації, загострення проблем майбутнього розвитку людства — усе це зумовлює постійний перегляд теоретико-методологічних принципів дослідження споживчої поведінки. Розвиток теорії споживання, як найдавнішого та найбільш дискусійного розділу економічної теорії, обумовлюється зміною науково-дослідних програм на різних стадіях історичного розвитку людства. Ідентифікація цих етапів на основі історико-діахронного екскурсу в економічну ретроспекцію дозволить систематизувати вже наявні знання про споживчі відносини та окреслити можливі вектори подальшого розвитку теорії споживання.

У межах *пізньо-меркантилістського учіння* споживання здебільшого розглядалося в контексті зовнішньоторговельного балансу: заохочувався попит на вітчизняну продукцію, тоді як імпортує споживання вважалося непродуктивним для національної економіки. Французький меркантилізм розвивався в умовах посиленої аристократії та феодалізму, внаслідок чого виробництво було зорієнтовано на товари розкоші. Натомість Англія XVI–XVII століть рухалася у бік лібералізму, парламентського контролю та капіталізму, що відкрило шлях для масовизації виробництва та інтенсифікації споживання [7, с. 113-115]. Саме англійські меркантилісти висунули ідею про те, що високий рівень оплати праці є способом поживлення внутрішнього попиту та розширення споживчого ринку. Економіст і керівник Ост-Індської компанії **Дж. Чайлд** зауважив, що високі заробітні плати сприяють добробуту усієї країни, а низька плата за працю свідчить про бідність відповідної місцевості [8]. Автор *«Нарису про торгівлю»* [9] **Н. Барбор** припускав, що тільки використовуване, здатне до задоволення потреб людини благо наділяється певною цінністю, а потреби у свою чергу поділяються на *потреби тіла та потреби розуму*.

Промислова революція (XVII – перша половина XIX століття) спричинила вражаючі трансформації в економічній науковій думці. Насамперед цей розвиток проявився у зміні фокусу уваги науковців зі сфери обігу на сферу виробництва та зародженні *класичної політичної економії*. Найбільш яскравий представник раннього періоду **У. Петті** вважав, що багатство країни залежить від різноманіття споживчих благ, що в ній продукуються [10, с. 125-129]. Французькі дослідники того періоду наполягали на пріоритетній значимості ринку сільськогосподарської продукції, оскільки він був основним резервом задоволення споживчих потреб більшості населення та важливим джерелом доходу бездіяльного класу. Корифей фізіократії **Ф. Кене** побудував формалізовану зигзагоподібну модель, де представлено порядок розподілу споживання між класами суспільства, який би дозволив забезпечити піднесення сільського господарства.

В період розквіту *класичної політекономії* увага вчених зосереджувалася в основному на питаннях розширеного відтворення та накопичення багатства народів. Разом з тим актуальності набула проблема спонукання суб'єктів до економічної активності. **А. Сміт** виділив декілька природних властивостей людини, які лежать в основі економічної поведінки — *схильність до обміну та слідування власним інтересам* [11, кн.1, гл.2]. Концептуалізація *«економічної людини»* відбулася завдяки **Дж. С. Міллю**, який свідомо абстрагувався від економічної реальності та сконструював строгу модель економічної поведінки суб'єкта.

Протягом XIX століття основні європейські країни розвивалися в умовах зростаючого впливу фінансової та банківської сфер. Слабшав зв'язок між результативністю сільськогосподарського сектору і циклічною активністю, основним детермінантом економічного циклу ставала промисловість. У класичній парадигмі економічної теорії визріла когорта дослідників циклічності.

Д. Рікардо припускав, що споживачі, будучи раціональними, усвідомлюють, що зменшення державою податковою тягара призведе до збільшення податків в майбутньому, і тому вони будуть більше заощаджувати в необтяжливий податками період з метою дотримання своїх податкових обов'язків у майбутньому (*рікардіанська еквівалентність*) [12, с. 115-119]. **Дж. Мейтленд**, він же граф Лодердейл, звернув увагу на нетотожність особистих і колективних інтересів у тому сенсі, що заощадливість в масштабах країни може знизити обсяг національного багатства. **Т. Мальтус** розглядав економічні цикли під кутом зору демографічних змін, вважаючи, що величезний тиск чисельності населення не забезпечує зростання попиту та не гарантує повної реалізації сукупного продукту [13].

В теорії суспільного відтворення **К. Маркса** категорія споживання розкривається через дуалістичне протиставлення з виробничою фазою. Споживання і виробництво інтерпретуються як взаємопояснюючі процеси, де перший виступає метою для другого, а другий — засобом для першого [14, с. 20-23].

Одним з найголовніших історичних трендів другої половини XIX століття стало стрімке нарощення промислового потенціалу західних країн і остаточне утвердження ринкового капіталістичного господарства. Питання розширеного відтворення було знято з порядку денного в наукових дослідженнях економістів, і натомість актуалізувалося питання про поведінку економічних суб'єктів та механізми функціонування ринку.

У світі вищезазначеного закладається фундамент мікроекономічного аналізу споживчої поведінки, в основі якого — такі методичні прийоми, як атомістичне бачення суспільства, допущення абсолютної раціональності індивідуума, оперування граничними величинами тощо. Першим, хто проклав шлях у цьому напрямку, був прусський економіст **Г. Госсен**, який вивів *закон спадної граничної корисності* та *закон зважених граничних корисностей*. **Ж. Дюпюї** визначив *споживчу корисність* як максимум, який споживач готовий пожертвувати для придбання блага, а також сформулював концепт *надлишку споживача*, який ґрунтується на принципі спадної граничної корисності.

Своїми напрацюваннями Г. Госсен і Ж. Дюпої наблизили економічну науку до *маржинальної революції* — синхронного відкриття та аксіоматизування *граничної корисності* **К. Менгером** (Австрія), **У. Джевонсом** (Англія) та **Л. Вальрасом** (Швейцарія). В історії економічних учень маржинальна революція вважається найвдалішим прикладом «залпових» наукових «інсайтів», породжених вченими принципово різних країн з несхожими історичними траєкторіями, філософськими традиціями, соціальним кліматом і рівнем економічного розвитку. Проте, у першому приближенні можна побачити, що хоча ці три школи розвинули нову парадигму економічної науки, кожна з них мала свої відмітні властивості, у тому числі в підходах до аналізу споживання.

Австрійська школа багато в чому унаслідувала класичну політекономічну традицію: використання каузального принципу, відмова від математичного апарату дослідження, застосування категорії цінності як базової. Найбільш безкомпромісною відмінністю від класиків в ученнях австрійців стає визначення цінності виходячи з суб'єктивних характеристик і проголошення споживчої сфери як першочергової. Засновник школи **К. Менгер** поділив блага на порядки. Серед заслуг К. Менгера варто також згадати специфікацію *споживчої та мінової цінностей*. Економіст навів влучний приклад: неможна людина, що виграла золотий келих, отримує зовсім незначну споживчу цінність, але високу мінову цінність, адже продаж цього трофею дозволить задовольнити наріжні потреби бідняка [15, с. 233]. **О. фон Бем-Баверк**, аналізував суб'єктивну цінність взаємодоповнюючої групи благ та постановив, що цінність комплексу благ дорівнює граничній корисності всіх цих благ при комбінованому застосуванні. **Ф. фон Візер** сформулював *теорію приписування*, згідної якої кожен фактор виробництва, задіяний у створенні певних благ, наділяється відповідною часткою цінності цих благ.

Представники *англійської школи* розглядають споживання в аспекті максимізації насолоди та уникнення страждань. Авторству **У. Джевонса** належить ідея, що *товаром* виступає лише благо, яке принесе задоволення від споживання. Економіст і статистик **Ф. Еджуорт** на основі кривих байдужості дав графічну інтерпретацію поведінки ринку, представленого двома товарами та двома споживачами («*ящик Еджуорта*»).

Швейцарська (або *лозаннська*) школа, представлена головним чином **Л. Вальрасом**, аналізувала споживання, виражене сукупним попитом, у ракурсі однієї з двох рівноважних сил економіки. Принцип теорії загальної рівноваги, сформований в межах цієї школи, виключає можливість досягнення надлишкового попиту (так само, як і пропозиції). З цього випливає, що існування надлишку сукупного попиту на одному ринку компенсується надлишком пропозиції на іншому.

У завершальній декаді XIX століття економічна теорія роздвоїлася у розумінні споживання як процесу та споживача як актора. З одного боку, маржиналізм еволюціонував до *неокласичної школи*, представники якої уявляли споживання статичним, вподобання — фіксованими та заданими ззовні, а споживача — повністю асоціальним і раціональним суб'єктом. З іншого боку, виник *інституційний напрям*, прихильники якого визнавали глибоку *соціальну природу* процесу споживання.

Увага *неокласичного напрямку* до споживання насамперед проявлялася у вивченні реакцій індивідуумів на ринкові зміни, зокрема — на коливання цін. **А. Маршал** запропонував використання показника *еластичності попиту*, що виявляє ступінь залежності обсягу попиту від зміни ціни; довершив ідею про споживчий надлишок; вивів двохкритеріальну сутність ринкової ціни на товар як відношення граничної корисності до граничних витрат тощо. Американський економіст **Дж. Б. Кларк** стверджував, що майже кожен предмет може мати декілька способів застосування, а отже — наділений цілою сукупністю різноманітних корисностей [16, гл.16, с. 175-183].

Примітно, що в концепціях неокласиків не ставилося питання про походження споживчих переваг. Інтерес до самої природи споживчих переваг виник у представників *раннього інституціоналізму*. Вони відхилили концепцію раціональної людини, вважаючи, що споживчу поведінку детермінує набагато ширший спектр факторів, зокрема *психологічних і соціальних*.

Перша третина XX століття характеризувалася феноменальним регресом американської та європейської економік (*Велика депресія*). Йому передував період *Довготривалої депресії* з 1873-го по 1879-й роки. Масштаби наслідків цих криз — дефляція, замороження банківської системи, зuboжіння та безробіття, загроза голоду — знецінили науковий авторитет неокласиків і змусили передивитися погляди щодо недоторканності, саморегульованості капіталістичної системи. Шукаючи відповіді на питання про причини економічного спаду, англійський економіст **Дж. М. Кейнс** доходить висновку, що корінь проблеми криється в сукупному попиті. Так, розповсюдження набуває макроекономічний аналіз споживання в межах *кейнсіанства*.

У своїй праці «Загальна теорія зайнятості, відсотку та грошей» Дж. М. Кейнс виводить відмітну закономірність у споживчій поведінці суспільства: при зростанні агрегованого доходу інтенсифікується й сукупне споживання, але у меншій мірі, ніж збільшується дохід (*основний психологічний закон*). Поглиблений погляд на ринкові, соціальні, інституційні та психологічні виміри людського життя дозволили вченому виділити групи об'єктивних і суб'єктивних факторів, що спричиняють зсув функції споживання [17, с. 89-106].

Визначивши сукупний попит як аналітичну одиницю дослідження, Дж. М. Кейнс наділив споживання ультра-важливим значенням. З цього моменту споживання розглядається не в контексті оптимального розподілу благ, а як одна з основоположних сфер, від якої залежить макроекономічна стабільність країни. Цю логіку наведено у спіралеподібній схемі нижче:

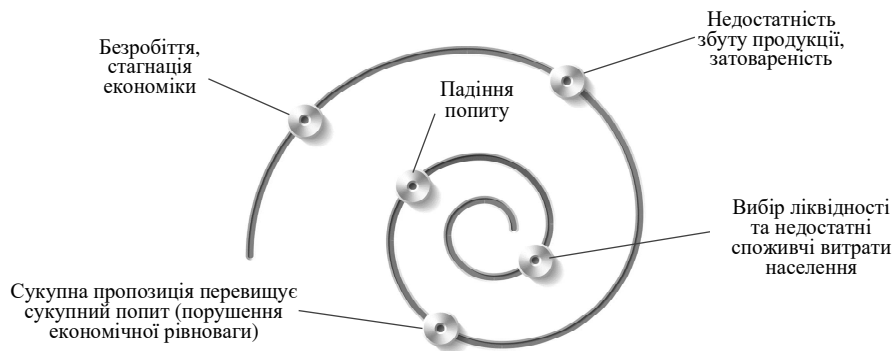

Рис. 1. Процес формування причин економічних депресій в рамках кейнсіанської дослідної програми
Джерело: розроблено автором на основі [17]

Макроекономічна теорія споживання, започаткована Дж. М. Кейнсом, отримала своє продовження у багаточисельних дослідженнях динамічних станів економіки в рамках *неокласичного* напрямку. По-перше, економісти вирішили ускладнити функціональний аналіз споживчої функції, доповнивши його різними факторами динамічного характеру. По-друге, вчені зосередилися на поведінці функції споживання не лише в період спаду та рецесії, але й в інші фази циклу. Таким чином, в середині ХХ століття тривали наукові дискусії з приводу детермінант сукупного попиту, які справили величезний вплив на майбутній розвиток теорії споживання.

Перевіряючи силу основного психологічного закону Дж. М. Кейнса на довгих періодах, економіст **С. Кузнець** дійшов висновку, що схильність до споживання залишається відносно стабільною у довгостроковій динаміці (від п'ятдесяти років). В економічній літературі це протиріччя здобуло назву «загадка Кузнеця». Пізніше, група дослідників висунула *гіпотезу про додатний часовий тренд*, який з плином часу зміщує криву споживчого попиту вгору в осі координат «дохід — споживання» та утворює довгострокову споживчу функцію [18].

Оригінальний погляд на функціональну залежність споживання запропонував **Дж. Дьюзенбері**. Дослідник стверджував, що логіка споживача багато в чому пояснюється його психосоціальною природою та інституційним середовищем. Тому споживча функція залежить не тільки від величини абсолютного доходу, а ще й від розміру *відносного доходу* — середнього доходу соціального класу, з яким ототожнює себе домогосподарство або до якого тяжіє [19]. З цього випливає ще одне важливе припущення вченого: отримавши в попередньому періоді дохід вище, ніж в поточному, домогосподарства схильні з меншою поспішністю скорочувати споживчі витрати (*гіпотеза звички до досягнутого рівня споживання*).

Версію про формування звички споживати так, як це було за пікового рівня доходу, спростував нобелівський лауреат з економіки **М. Фрідман**. Він зауважив, що раціональні суб'єкти приймають споживчі рішення ґрунтуючись не на транзитному (раптовому) доході, а на *перманентному* — тобто такому, що формується чинниками тривалої дії. Тому раптові стрибки у доходах в цілому мають нейтральний вплив на споживчу функцію, оскільки вони компенсують один одного в довгостроковій перспективі, а обсяги споживання визначаються лише часткою перманентного доходу.

Ідею про довгострокову оптимізацію споживчої функції врахували у своїй концепції й інші дослідники: **Ф. Модільяні** у співпраці з **А. Андо** та **Р. Брамбергом** сконструювали *модель життєвого циклу*, яка впливає з передумови, що люди протягом життя згладжують обсяги споживання, перерозподіляючи дохід з періодів, коли він високий, на періоди з низькими доходами [20]. Передбачається, що суб'єкт оцінює власний життєвий горизонт, і відповідно до цього обирає власну споживчу тактику. На початку професійного життя індивідуум має низький рівень доходу, і тому змушений запозичувати. По мірі професійного розвитку суб'єкт заощаджує: спочатку — щоб задовільнити боргові зобов'язання, потім — щоб накопичити грошей на старість. Після виходу на пенсію дохід від трудової діяльності закінчується, заощадження припиняються — починається період витрачання грошових запасів аж до кінця життя.

Мотив спадку присутній у *модифікованій моделі абсолютного доходу* **Дж. Тобіна**, згідно з якою обсяги споживання залежать не лише від величини наявного доходу, але й від вартості майна за вирахуванням кредитних зобов'язань. Іншими словами, чим вищим є обсяг багатства, тим менша частка наявного доходу йде на заощадження, і навпаки. Компонент власності також міститься у *концепції соціальної природи заощаджень* **Н. Калдора**, який розкладає сукупний дохід на *заробітну плату* (дохід найманих працівників) і *прибуток* (результат підприємницької діяльності та дохід від власності). За оптимальних умов схильність до заощаджень найманих працівників є меншою, ніж отримувачів прибутку від власності. Якщо норма заощаджень працівників перевищуватиме норму заощаджень капіталістів, це означає зниження обсягу інвестицій в економіку з боку підприємців, падіння сукупного попиту та доходів. Взаємозв'язок між розподілом доходів та рівнем сукупного попиту розглядалося й іншими дослідниками: **Л. Пазінетті**, **Дж. Робінсон**, **С. Вайнсрубом**, **Н. Голдсбергером** тощо.

Таким чином, у передостанній чверті ХХ століття сформувалася макроекономічна теорія споживчого

попиту. Її становлення відбувалося в умовах бурхливих теоретичних спорів з приводу того, які змінні слід включати до споживчої функції та як емпірично тестувати моделі. Загалом, аналіз споживчої поведінки продовжував рух у напрямку ускладнення та економетричного моделювання. Хоча кожна з розглянутих моделей має свої обмеження, всі вони являють собою корисні економічні конвенції, які в сукупності складають «жорстке ядро» теорії споживання та широко застосовуються й на сучасному етапі дослідження споживчої поведінки.

Після одужання американської економіки у 50-60х роках XX століття трапилась ціла низка випадкових потрясінь і закономірних подій, що спричинили одну з найглибших рецесій в історії. Головним чином, корінь проблеми крився у надвиробництві економікою США товарів тривалого використання. Між іншим, почав скорочуватися розрив між рівнями розвитку США та інших гравців світової економіки. Розвинуті країни почали нарощувати виробничу конкурентоздатність після закінчення Другої світової війни (в тому числі, завдяки дотаціям американських партнерів). В результаті знизився зовнішній попит на продукцію, вироблену у США. Це поглиблювало кризові явища всередині країни.

В даних обставинах економісти почали шукати нові методологічні засади для вивчення динаміки попиту та споживчої поведінки. В цей період у теорії споживання спостерігається синтез макро- та мікроаналізу, розвиток макроекономічної динаміки сукупного попиту відбувається на основі мікроекономічної фіксації поведінки споживачів. Головною знахідкою останньої чверті XX століття була констатація того, що в економічних процесах значну роль відведено фактору невизначеності, а тому наближення до стану рівноваги відбувається у відповідності з коригуванням очікувань економічних агентів.

П. Самуельсон і Дж. Хікс розробили динамічну макромодель загальної рівноваги, яка передбачає, що валовий внутрішній продукт складається з попиту поточного року на *споживчі* та *інвестиційні* товари. Споживчий попит залежить від розміру доходу домогосподарства у минулому періоді, а інвестиційна активність залежить від приросту сукупного інвестиційного попиту за попередній період. **Ж. Дебре і К. Ерроу** сконструювали динамічний аналог моделі Л. Вальраса, де встановлення рівноваги не означає тотожність попиту та пропозиції, враховуються реальні виробничі можливості, а замість функції корисності використовується функція споживчих переваг. Важливим результатом даного етапу стало розуміння того, що за нелінійності економічного розвитку та невизначеності умов господарювання споживчий вибір ґрунтується переважно на *очікуваннях* суб'єктів, втілених у трьох інверсіях: *екстраполяційні*, *адаптивні* та *раціональні* очікування (**Дж. Мут, М. Фрідман, Ф. Найт, Р. Лукас**). Як наслідок, відбувається відхід від вальрасіанського розуміння раціональності та інформованості індивідів, натомість постулюється ідея про неповну раціональність і недосконалу інформованість учасників ринкових відносин. **Р. Клауер** припустив, що споживче рішення здійснюється у два етапи: на першій стадії домогосподарство планує своє споживання виходячи з цінових сигналів ринку та спираючись на передумову про повну зайнятість, а потім, зіткнувшись з обмеженнями у працевлаштуванні, коригує свій споживчий план у відповідності до нецінових сигналів [21, с. 401–409]. **Р. Холл** додав до гіпотези раціональних очікувань стохастичний компонент, вбачаючи, що окрім тренду, споживча функція підпорядковується непередбачуваним шокам майбутніх періодів (*випадковому блуканню*).

В останній третині XX століття започатковано новий напрямок — *економічну теорію інформації*, в рамках якої значну увагу відведено проблемі інформаційної асиметричності споживчого ринку. Низка науковців (**М. Спенс, Дж. Акерлоф, Дж. Стігліц** та інші) піднімають питання несприятливого відбору та наслідків несиметричної інформованості для учасників ринку, зокрема — для споживачів. Прослідковується загальний зсув спрямованості економічних досліджень у бік більшої реалістичності та меншої теоретичної строгості. Нові моделі споживчої поведінки викристалізуються за допомогою розгляду гетероморфних економічних суб'єктів, включення елементів теорії ігор, інституціоналізму, біхевіоризму та еволюційної теорії.

На рисунку нижче представлена спроба намітити основні віхи в економічній історії та поворотні моменти в теорії споживчої поведінки.

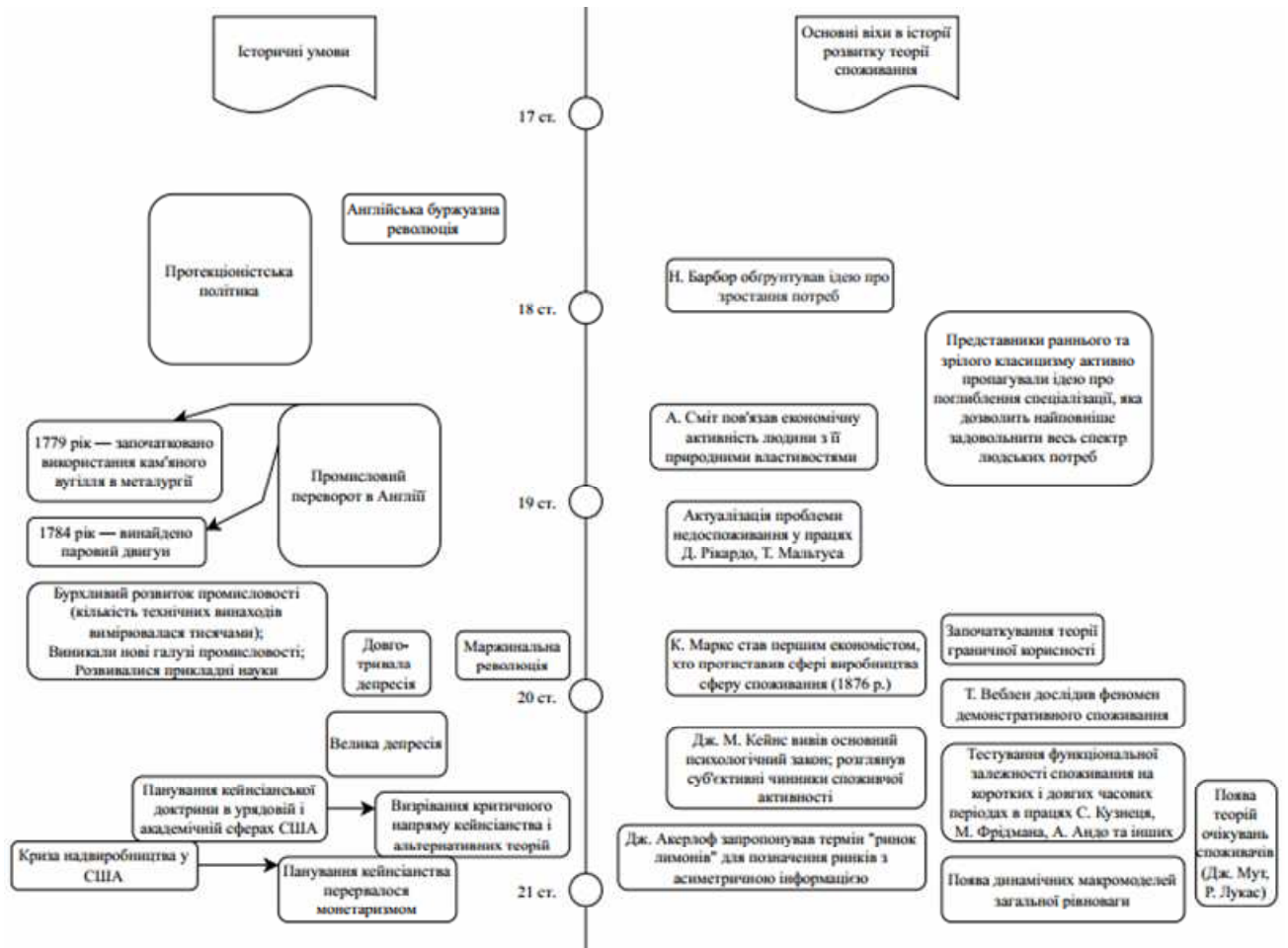

Рис. 2. Ретроспективний аналіз ключових історичних та наукових подій, що визначили вектор розвитку теорії споживчої поведінки до початку XXI століття

Джерело: розроблено автором самостійно.

На основі аналізу та систематизації знань про еволюцію наукових ідей щодо споживання створено авторську періодизацію етапів розвитку теорії споживання як розділу економічної науки.

Таблиця 1.
Декомпозиція історії розвитку споживання як розділу економічної теорії

Етап	Коротка характеристика	Історичний контекст	Філософсько-методологічні ознаки	Основні доктрини
I. Прототеорії споживання (XVI — остання чверть XIX ст.)	Поява концепцій споживання, похідних від теорії суспільного відтворення; споживання як допоміжна функція для забезпечення виробництва	Докапіталістичний період: пошук шляхів безмежного розширення виробництва, дефіцит споживчих благ, хронічне недоспоживання	Встановлення стійких причинно-наслідкових зв'язків, абстрактно-логічний метод	— меркантилізм; — класична політична економія; — класична політична економія; — фізіократія; — завершення класичної школи
II. Суб'єктно-орієнтований аналіз споживання (остання чверть XIX — перша третина XX ст.)	Дослідження споживання як відособленого процесу; аналіз поведінки споживачів як ключових акторів ринку на основі суб'єктивістського підходу	Становлення ринкового капіталістичного господарства: відокремлення виробничої сфери від сфери споживання; прояв неоднорідної поведінки суб'єктів	Мікроекономічний підхід; методи маржиналізму та неокласичного мікроаналізу; методи інституціоналізму	— маржиналізм — неокласичний напрям — ранній інституціоналізм
III. Функціональне моделювання споживчого попиту (перша третина XX — кінець XX ст.)	Пояснення механізмів прийняття споживчих рішень через призму дії об'єктивних регуляторів загальногосподарських пропорцій	Падіння ринку на початку XX ст., крах фондового ринку та паніка банківської системи; зубожіння населення	Макроекономічний підхід; дослідження нерівноважних станів і динамічних процесів	— кейнсіанство — кейнсіансько-неокласичний синтез
IV. Конвергенція мікро- та макроаналізу споживчої поведінки (остання третина XX ст. — наш час)	Аналіз динаміки сукупного попиту через призму суб'єктивних очікувань населення	Криза надвиробництва 1970-1980х років; стимулювання споживання політикою дешевих грошей	Макроаналіз попиту на основі мікроекономічного фундування; аналіз нелінійних зв'язків; економіко-математичне моделювання	— — посткейнсіанство — нове кейнсіанство — нова класична макроекономіка — монетаризм — новий інституціоналізм
V. Футуроскопізм теорій споживання (нинішній час і майбутнє)	Розгалуження дискурсу; множинність проєкцій феномену споживання та уможливлення різних варіантів розвитку теорії	Загострення загальносвітових проблем на початку XXI; розмиття нормативних критеріїв методології науки; плюралізм методологічних стандартів і практик	Посилення наукової колаборації; поширення наноекономічного аналізу; міждисциплінарність, антропоцентричність і актуалізація ціннісних підвалин	— біхевіоризм — еволюційний напрям — наноекономіка — нейромаркетинг

Джерело: розроблено автором самостійно.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Проведений аналіз дозволив виявити та систематизувати загальноісторичні та наукові передумови для трансформації теорії

споживання, серед яких: затвердження капіталістичного устрою економіки, дифузія технологій, індустріалізація, прояви макроекономічної циклічності тощо. На базі розгорнутого та деталізованого ретроспективного огляду запропоновано авторську періодизацію етапів еволюції теорії споживання. Як свідчать результати проведеного аналізу, з розвитком ринкових відносин проблематика споживання все більше актуалізувалася та ускладнювалася, розгалужувалися напрямки дослідження особливостей споживання. Виділення перших чотирьох етапів обумовлено динамізацією господарського життя, необхідністю заглиблення у внутрішню мотивацію споживача та зміною фокусу уваги економістів. Виокремлення п'ятого етапу носить прогностичний характер і відображає нелінійний підхід до розвитку теорії споживання, співіснування та коеволюцію множинності напрямків без спроби підпорядкувати їх єдиній перспективі.

В результаті діахронічного аналізу теорії споживчої поведінки стало можливим окреслити її ключові тренди на сучасному етапі. Виявлено неухильну тенденцію до розростання предметного поля теорії споживання, що насамперед пов'язано з ускладненням господарських реалій, фундаментальними перетвореннями у суспільних інститутах і змінами в економічній організації. Крім того, завдяки технологічному прогресу значно вдосконалився інструментарій дослідження ринку споживачів і уможливилася скрупульозне вивчення споживчої поведінки на основі різноманітних математичних технік і економетричного моделювання.

На сучасному та в майбутніх етапах еволюції теорії споживання слід очікувати, що на перший план висунуться міждисциплінарні та проблемно-орієнтовані форми дослідницької діяльності. Якщо теорія споживання класичного та некласичного періодів переважно була зосереджена на дослідженні ізольованих фрагментів споживчої поведінки, то найбільш очікуваною формою еволюції теорії споживання у ХХІ визначають комплексні дослідницькі програми, у яких беруть участь спеціалісти різноманітних областей знання.

Даний ретроспективний огляд може слугувати підґрунтям для подальшого дослідження специфіки споживання. Аналіз різних науково-дослідних програм, наведений в статті, дозволяє виявити їх сильні та слабкі місця, визначити теорії, які вже вичерпали себе, та концепції, що донині мають потужний творчий і аналітичний потенціал. Конкретизація і вивчення поліструктурності науково-дослідних програм сучасного етапу розвитку теорії споживання є цілком обґрунтованим наступним кроком започаткованого дослідження.

Список літератури.

1. Bianchi, M. (2007), *The Evolution of Consumption: Theories and Practices (Advances in Austrian Economics)*, Emerald Publishing Limited, Bingley, UK.
2. Witt, U. (2017), "The evolution of consumption and its welfare effects", *Journal of Evolutionary Economics*, vol. 27(2), № 5, pp. 273-293.
3. Мавріна, М.І. (2018), "Еволюція підходів моделювання поведінки споживачів і попиту", *Вісник Одеського національного університету*, Серія: Економіка, вип. 23, № 7 (72), С. 205–211.
4. Горбачов А.В. (2016), "Еволюція категорії споживання в класичних та посткласичних соціальних теоріях", *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, вип. 71, С. 15–21.
5. Маслов А.О. (2015), "Інформаційно-знаннева економіка в контексті еволюції теоретичного знання", *Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, Парадигмальні зрушення в економічній теорії ХХІ ст.*, Київ, Україна, 15-16 жовтня 2015, С. 359–364.
6. Маслов А.О. (2012), "Теорія інформаційної економіки та її інституційно-соціальні витоки", *Теоретичні та прикладні питання економіки*, вип. 27(3), С. 110-118.
7. Валлерстайн І. (2015), *Мир-система Модерна. Том II: Меркантилізм и консолидация европейского мира-экономики, 1600-1750 гг.*, пер. с англ. Н. Проценко, Русский фонд содействия образованию и науке, Москва, РФ.
8. Роббинс Л. (2013). *История экономической мысли: лекции в Лондонской школе экономики*, пер. с англ. Н.В. Автономовой под ред. В.С. Автономова, Издательство Института Гайдара, Москва, РФ.
9. Barbon, N. (1690), *Nicholas Barbon on A discourse of trade 1690*, Classic Reprint Series 2017, Forgotten Books, London, UK.
10. Perelman M. (2000), *The Invention of Capitalism: Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation*, Duke University Press, Durham, US.
11. Сміт А. (2018), *Дослідження про природу і причини багатства народів*, пер. з англ. О. Васильєв, М. Межев'кіна, А. Малівський, Наш формат, Київ, Україна.
12. Милль, Дж. С. (2012), *Об определении предмета политической экономии и о методе исследования, свойственном ей*, *Философия экономики: Антология* (под ред. Д. Хаусмана), Институт Гайдара, Москва, РФ.
13. *Історія економічних учень: хрестоматія* (2011), навч. посібник за ред. В.Д. Базилевича, Знання, Київ, Україна.
14. Маркс К., Энгельс Ф. (2021), *Капитал. Критика политической экономии (Т.1)*, Андронум, Киев, Украина.
15. Менгер К. (2005), *Основания политической экономии. Введение и критический обзор*, Издательский дом «Территория будущего», [Электронный ресурс], Режим доступа: <https://lib.in.ua/wp-content/uploads/2019/04/Menger-RRR.pdf>
16. Кларк Дж.Б. (1934), *Распределение богатства*, пер. с англ., ОГИЗ СОЦЭГГИЗ, Москва, СССР.

17. Keynes, J. M. (2012), *The General Theory of Employment, Interest and Money. The Collected Writings of John Maynard Keynes*, vol. VII, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
18. Smithies A., Livingston S., Mosak J. (1945), "Forecasting Postwar Demand: I, II, and III", *Econometrica*, vol. 13, №1, pp 1-37.
19. Duesenberry J.S. (1951), "Income, saving and the theory of consumer behavior", *The Economic Journal*, vol. 61 (241), pp. 114-116.
20. Modigliani F. (1986), "Life Cycle, Individual Thrift And the Wealth of Nations, Sloan School of Management", *The American Economic Review*, [Online], vol. 76, No. 3, pp. 297-313, available at: [http://www.piketty.pse.ens.fr/files/ModiglianiNobelLecture1985\(AER1986\).pdf](http://www.piketty.pse.ens.fr/files/ModiglianiNobelLecture1985(AER1986).pdf)
21. Клауэр Р. (1998), "Кейнсианская контрреволюция: теоретическая оценка", пер. с англ. В.В. Качалин, *Истоки: вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли*, вып. 3, №2, С. 385-410.

References.

1. Bianchi, M. (2007), *The Evolution of Consumption: Theories and Practices (Advances in Austrian Economics)*, Emerald Publishing Limited, Bingley, UK.
2. Witt, U. (2017), "The evolution of consumption and its welfare effects", *Journal of Evolutionary Economics*, vol. 27(2), no. 5, pp. 273-293.
3. Mavrina, M.I. (2018), "Evolution of approaches to modeling consumer behavior and demand", *Visnyk Odes'koho natsional'noho universytetu, Seriya: Ekonomika*, vol. 23, no. 7 (72), pp. 205–211.
4. Horbachov, A.V. (2016), "Evolution of the consumption category in classical and postclassical sociological theories", *Sotsial'ni tekhnolohii: aktual'ni problemy teorii ta praktyky*, vol. 71, pp. 15–21.
5. Maslov, A.O. (2015), "Informational-knowledge economy in the context of theoretical knowledge evolution", *Materialy II Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Paradyhmal'ni zrushennia v ekonomichnij teorii XXI st.* [Proceedings of the II International Scientific and Practical Conference. Paradigmatic shifts in economic theory of the XXI century], Kyiv, Ukraine, 15-16 Oct, pp. 359-364.
6. Maslov, A.O. (2012), "The theory of information economy and its institutional and social origins", *Teoretychni ta prykladni pytannia ekonomiky*, vol. 27(3), pp. 110-118.
7. Vallerstajn I. (2015), *Mir-sistema Moderna. Tom II: Merkantilizm i konsolidacija evropejskogo mira-jekonomiki 1600-1750 gg.* [The Modern World System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy 1600-1750], Russkij fond sodejstvija obrazovaniju i nauke, Moscow, RF.
8. Robbins L. (2013). *Istorija jekonomicheskoy mysli: lekcii v Londonskoj shkole jekonomiki* [History of economic thought. Lectures at the London school of economics], Izdatel'stvo Instituta Gajdara, Moscow, RF.
9. Barbon, N. (1690), *Nicholas Barbon on A discourse of trade 1690*, Classic Reprint Series 2017, Forgotten Books, London, UK.
10. Perelman M. (2000), *The Invention of Capitalism: Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation*, Duke University Press, Durham, US.
11. Smit, A. (2018), *Doslidzhennia pro pryrodu i prychny bahatstva narodiv* [An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations], M. Mezhevikina, A. Malivs'kyj, Nash format, Kyiv, Ukraina.
12. Mill', Dzh. S. (2012), *Ob opredelenii predmeta politicheskoy jekonomii i o metode issledovanija, svojstvennom ej* [On the definition of political economy; and on the method of investigation proper to it], Institut Gajdara, Moscow, RF.
13. Bazylevych, V.D. (2011), *Istoriia ekonomichnykh uchen': khrestomatiia* [History of economic doctrines: a chrestomathy], Znannia, Kyiv, Ukraine.
14. Marks, K. and Jengel's, F. (2021), *Kapital: Kritika politicheskoy jekonomii. Tom 1* [Capital: a critique of political economy. Volume 1], Andronum, Kyiv, Ukraine.
15. Menger, K. (2005), *Osnovaniya politicheskoy jekonomii* [Principles of Economics], Izdatel'skij dom «Territorija budushhego», [Online], available at: <https://lib.in.ua/wp-content/uploads/2019/04/Menger-RRR.pdf> (Accessed 30 Nov 2021).
16. Klark, Dzh.B. (1934), *Raspredelenie bogatstva* [The Distribution of Wealth], OGIJZ SOCJeKGIZ, Moscow, USSR.
17. Keynes, J. M. (2012), *The General Theory of Employment, Interest and Money. The Collected Writings of John Maynard Keynes*, vol. VII, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
18. Smithies, A., Livingston, S. and Mosak, J. (1945), "Forecasting Postwar Demand: I, II, and III", *Econometrica*, vol. 13, no.1, pp 1-37.
19. Duesenberry, J.S. (1951), "Income, saving and the theory of consumer behavior", *The Economic Journal*, vol. 61 (241), pp. 114-116.
20. Modigliani, F. (1986), "Life Cycle, Individual Thrift And the Wealth of Nations, Sloan School of Management", *The American Economic Review*, [Online], vol. 76, No. 3, pp. 297-313, available at: [http://www.piketty.pse.ens.fr/files/ModiglianiNobelLecture1985\(AER1986\).pdf](http://www.piketty.pse.ens.fr/files/ModiglianiNobelLecture1985(AER1986).pdf) (Accessed 30 Nov 2021).
21. Klaujer, R. (1998), "The Keynesian Counter-revolution: A Theoretical Appraisal", *Istoki: voprosy istorii narodnogo hozjajstva i jekonomicheskoy mysli*, vol. 3, no. 2, pp. 385-410.